

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΕΦΕΡΗ – ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΒΕΡΩΦ:
ΟΙ ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΖΥΡΙΧΗΣ ΚΑΙ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.	11
Στη γραμμή της εκκίνησης: μεθοδολογικά διλήμματα	16
Το θεμέλιο της συζήτησης: η ημερολογιακή εγγραφή του Σεφεριάδη της 11ης Μαΐου 1971	23
Γιατί η 11η Μαΐου 1971;	25
Το ιστορικό των επιστολών έως τη δημοσίευσή τους .	30
Η διπλωματική αλληλογραφία Σεφεριάδη-Αβέρωφ: ορισμένες παρατηρήσεις.	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Ο Σεφεριάδης ως χειριστής του Κυπριακού, 1956-1958	43
Η διαμόρφωση των αντιλήψεων του Σεφεριάδη πριν την ανάληψη της αρμοδιότητας, 1953-1956.	48
Επικεφαλής της Β΄ Πολιτικής, 1956-1957.	54
Η διαπίστευση στο Λονδίνο: στόχοι και αποτίμηση της δράσης της πρεσβείας υπό τον Σεφεριάδη, 1957	78
Οι ελληνοβρετανικές επαφές των αρχών του 1958: η ιδέα της Ένωσης με παραχώρηση τουρκικής βάσης στην Κύπρο.	97

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Το σχέδιο Μακμίλλαν και η πορεία προς την ελληνοτουρκική διαπραγμάτευση: το υπόβαθρο της αλληλογραφίας Σεφεριάδη-Αβέρωφ	112
Το σχέδιο Μακμίλλαν	112
Η ΝΑΤΟϊκή μεσολάβηση και η σύσκεψη των πρέσβων στο Παρίσι, 21 Οκτωβρίου 1958: το προοίμιο της διαφωνίας του Σεφεριάδη	127
Παρένθεση. Το ζήτημα της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα	135
Η πορεία προς την ελληνοτουρκική διαπραγμάτευση	145
Ο ρόλος της πρεσβείας Λονδίνου στη διαδικασία επίλυσης του Κυπριακού	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III. Οι επιστολές Σεφεριάδη-Αβέρωφ, Δεκέμβριος 1958 - Ιανουάριος 1959: ανάλυση και σχολιασμός.	164
Η επιστολή Σεφεριάδη: το πεδίο των διαφωνιών του.	165
Η πολιτική συγκυρία: το τελευταίο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου 1958 και το ζήτημα του «μνημονίου»	174
Η βιασύνη του Σεφεριάδη: έγκριση των διαβουλεύσεων από τον Μακάριο (1.1.59)	178
Η απάντηση του Αβέρωφ	182
Η παρέμβαση του Κωνσταντίνου Τσάτσου.	189
Παρένθεση. Μετά την 1η Ιανουαρίου: σε άλλο επίπεδο	193
Επιστροφή στην ουσία: η κάλυψη των επιφυλάξεων του Σεφεριάδη από τη συμφωνία της Ζυρίχης	204
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Μετά τις επιστολές: «στρατιωτικοί όροι» και η συμμετοχή του Σεφεριάδη στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου, Φεβρουάριος 1959	208
Οι «στρατιωτικοί όροι»	208
Ο Σεφεριάδης και η συνδιάσκεψη του Λονδίνου	215

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Χειριστές του Κυπριακού: μια απόπειρα γενίκευσης	225
Ο Σεφεριάδης και η διπλωματία	227
Ρεαλισμός/ιδεαλισμός και η θέση των προσώπων . . .	233
Η σημασία της διαφωνίας – ή μήπως ενθουσιαζόμαστε πολύ εύκολα;	244
Συμπεράσματα	249
Ο Σεφεριάδης και οι συμφωνίες του 1959	250
Πέρα από τη συγκυρία: οι συμφωνίες του 1959 και η μακροπρόθεσμη στρατηγική της κυπριακής ανεξαρτησίας	267
Παραρτήματα	281
Βιβλιογραφία	333
Ευρετήριο	343

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επίλυση του Κυπριακού το 1959 και οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου –γεγονότα καθοριστικά για την ιστορία της Κύπρου και της Ελλάδας– έχουν γίνει αντικείμενο ευρύτατων συζητήσεων. Αντίστοιχα πολυσυζητημένο είναι και το ζήτημα της στάσης, ως προς τις συμφωνίες αυτές, του πρέσβη στο Λονδίνο Γεωργίου Σεφεριάδη (Σεφέρη), επιφανούς διπλωμάτη και λογοτέχνη, τιμημένου το 1963 με το βραβείο Νόμπελ λογοτεχνίας, με μία μερίδα των παρατηρητών να τον επικρίνει για τη «συμμετοχή» του στη διαδικασία που οδήγησε στην επίλυση του Κυπριακού, και μία άλλη να προβάλλει το επιχείρημα ότι ο πρέσβης είχε ριζικά διαφωνήσει με την πολιτική του υπουργού Εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα. Η συζήτηση για τα δύο αυτά θέματα δεν ήταν πάντοτε απαλλαγμένη από συναισθηματικές φορτίσεις, που δεν συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση και τη νηφάλια αποτίμησή τους στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας.

Στο βιβλίο αυτό, στην εξηκοστή επέτειο της σύναψης των συμφωνιών Ζυρίχης και Λονδίνου, θα αποτιμηθεί η δράση του Σεφεριάδη στο Κυπριακό, θα αναλυθεί η συζήτησή του με τον Αβέρωφ τον Δεκέμβριο του 1958 και θα επιχειρηθεί η διάγνωση της «υψηλής στρατηγικής» της ελληνικής πλευράς, που αποτέλεσε το θεμέλιο της πολιτικής η οποία οδήγησε στην κυπριακή ανεξαρτησία. Θα υπο-

στηριχθεί ότι η ελληνική πολιτική στο Κυπριακό, όπως αποτυπώνεται στις (πολλές σήμερα) διαθέσιμες πηγές, ήταν πολύ περισσότερο περίπλοκη από ό,τι κατά καιρούς υπονοήθηκε, καθώς και ότι αποτελούσε τμήμα μιας πολύ ευρύτερης και μακροπρόθεσμου χαρακτήρα στρατηγικής, η οποία αφορούσε, σε τελική ανάλυση, τη συνολική πορεία του έθνους στον σύγχρονο κόσμο.

Η ίδια η συζήτηση Σεφεριάδη-Αβέρωφ και η μεταξύ τους ανταλλαγή επιστολών στα τέλη του 1958 αποτελεί, από μόνη της, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα επεισόδια της σύγχρονης ελληνικής διπλωματικής ιστορίας. Λογοτέχνης με παγκόσμια αναγνώριση, γνωστός για τη μεγάλη αγάπη του για την Κύπρο, στην οποία μάλιστα αναφέρονται και ορισμένα από τα σημαντικότερα έργα του, ο Σεφεριάδης εξέφραζε απόψεις που δεν μπορούσαν παρά να προσελκύσουν την προσοχή. Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, η ιδιότητά του ως κορυφαίου ποιητή δεν είναι το μείζον στοιχείο. Από τη σκοπιά του ιστορικού των διεθνών σχέσεων, οι απόψεις του αποκτούν μεγάλη σημασία, καθώς συγκαταλεγόταν ήδη μεταξύ των ανώτατων στελεχών του διπλωματικού κλάδου.¹ Πράγματι, την εποχή αυτή της κορύφωσης του κυπριακού αγώνα, οι πρεσβείες Ουάσινγκτον, Λονδίνου, Άγκυρας, καθώς και οι μόνιμες αντιπροσωπείες στον ΟΗΕ και στο ΝΑΤΟ αποτελούσαν τις σημαντικότερες διπλωματικές αποστολές της χώρας, και οι επικεφαλής πρέσβεις συγκαταλέγονταν στα πλέον σημαντικά μέλη της υπηρεσίας· σημαντικές επίσης παρέμεναν και

1. Βλ. την παρατήρηση ότι η «υπηρεσιακή ιστορία» του Σεφέρη δεν έχει ακόμη γραφεί στο Δημήτρη Δημηρούλης, *Ο ποιητής ως έθνος: Αισθητική και ιδεολογία στο Γ. Σεφέρη* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997), σ. 380, καθώς και την παρατήρηση (στο ίδιο, σ. 379) ότι ο Σεφέρης, ως διπλωμάτης, «έδρασε συχνά, και σε κρίσιμες στιγμές, ως πολιτικό πρόσωπο με επιρροή και εν εξουσία».

οι πρεσβείες Παρισίων και Βόννης, οι οποίες όμως θα αποκτήσουν ακόμη μεγαλύτερο ρόλο από το 1959, καθώς θα εξελίσσεται το μεγάλο ευρωπαϊκό «άνοιγμα» της κυβέρνησης Καραμανλή, που θα οδηγήσει το 1961 στη Σύμβαση με την ΕΟΚ. Για να υπάρχει, πάντως, μια αίσθηση των αναλογιών, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σεφεριάδης ήταν ένας από τους χειριστές της ελληνικής διπλωματίας και η θέση του στον τομέα αυτόν ασφαλώς δεν μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη κατάταξή του στον χώρο των ελληνικών και των διεθνών γραμμάτων. Ο πρέσβης Σεφεριάδης δεν έχει στον διπλωματικό κλάδο και στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την ίδια θέση που διαθέτει ο ποιητής Σεφέρης στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας. Στο ανά χείρας βιβλίο δεν θα αναφέρεται ο «Σεφέρης», δηλαδή ο ποιητής· λόγος θα γίνεται για τον «Γεώργιο Σεφεριάδη», μέλος της ελληνικής διπλωματικής υπηρεσίας.

Είναι αυτονόητο ότι το θέμα Σεφέρης-Κύπρος έχει πολλές διαστάσεις. Στο λογοτεχνικό πεδίο αφορά μία από τις λαμπρότερες δημιουργίες των σύγχρονων ελληνικών γραμμάτων και αντιστοιχεί σε μία από τις κορυφαίες στιγμές του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού. Και στο πεδίο αυτό είναι που μπορεί να εντοπιστεί η κύρια –και μακροπρόθεσμα περισσότερο διαρκής– πτυχή της σχέσης του Σεφεριάδη με τη Μεγαλόνησο, η οποία έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης και ουσιαστικής έρευνας από σημαντικούς διανοούμενους, παρατηρητές και ερευνητές.²

2. Από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. Μιχάλης Πιερής, «Μακάριος και Σεφέρης», *Η Λέξη*, 53 (1986), σσ. 237-247· του ίδιου, «Συμβολή στο θέμα της κυπριακής εμπειρίας του Γιώργου Σεφέρη», στο *Ο Σεφέρης στην πύλη της Αμμοχώστου* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987), σσ. 65-102· του ίδιου, «Σεφέρης και Κύπρος: το “θαύμα” ως εκδοχή του μοντέρνου», στο Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *Γιώργος Σεφέρης: φιλολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Δοκίμια εις μνήμην Γ. Π. Σαββίδη* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1999), σσ. 83-94· Γιώργος Γεωργής, *Ο Σε-*

Από τη σκοπιά της κυπριακής ιστορίας ή της ιστορίας του Κυπριακού ζητήματος, η γνώμη και η συμβολή του διπλωμάτη Σεφεριάδη δεν μπορεί παρά να ενδιαφέρει τον ερευνητή, για πολλούς λόγους: υπήρξε από το 1956 ένας από τους κύριους χειριστές του Κυπριακού ζητήματος – πρώτα, το 1956-57, ως διευθυντής Κυπριακών Υποθέσεων στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών, και κατόπιν, από το 1957, ως πρέσβης στο Λονδίνο. Η ενασχόληση του Αβέρωφ και του Σεφεριάδη με το Κυπριακό, στη φάση αυτή τουλάχιστον, ξεκίνησε την ίδια σχεδόν στιγμή, αφού ο πρώτος μετακάλεσε τον δεύτερο από την πρεσβεία της Βηρυτού αμέσως μόλις ανέλαβε το Υπουργείο των Εξωτερικών, τον Μάιο του 1956. Ειδικά από το καλοκαίρι του 1956 έως το καλοκαίρι του 1957, ο Σεφεριάδης ήταν βασικός βοηθός του Αβέρωφ στον χειρισμό του εθνικού θέματος. Με άλλα λόγια, η ανταλλαγή των επιστολών και οι επιφυλάξεις του Σεφεριάδη αφορούν όχι απλώς τη «διαφωνία» ενός κορυφαίου πνευματικού ανθρώπου, αλλά (και τούτο είναι απείρως σημαντικότερο για τον ερευνητή της

φέρης περί των κατά την χώραν Κύπρον σκαιών (Αθήνα: Σμίλη, 1991)· Κύπρος Χρυσάνθης, «Ο Σεφέρης και η Κύπρος», ανάτυπον εκ του Δελτίου του ΕΦΣΑ, 1972 (Αμμόχωστος, 1973)· Τάκης Λαγάκος, *Ο Σεφέρης και η Κύπρος* (Αθήνα: Ίκαρος, 1984)· Φώτης Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Γιώργος Σεφέρης - Κύπρος Χρυσάνθης και «Οι γάτες τ' άη-Νικόλα»* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1995)· του ίδιου, *Σεφέρης, Κύπρος, επιστολογραφικά και άλλα* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000)· Σάββας Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος* (Λευκωσία: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2000). Για την πολιτική φύση της ποίησης του Σεφέρη, βλ. Νίκος Ορφανίδης, *Η πολιτική διάσταση της ποίησης του Γιώργου Σεφέρη* (Αθήνα: Αστήρ, 1985)· Δημηρούλης, *Ο ποιητής ως έθνος*: Γιάννης Κιουρτσάκης, *Ελληνισμός και Δύση στο στοχασμό του Σεφέρη* (Αθήνα: Κέδρος, 2^η1995)· Roderick Beaton, *George Seferis: Waiting for the Angel. A Biography* (New Haven και London: Yale University Press, 2003)· καθώς και τις μελέτες του Α. Αργυρίου που θα αναφερθούν παρακάτω.

διπλωματικής ιστορίας του Κυπριακού) τους δισταγμούς ενός από τους υπεύθυνους χειριστές του θέματος: αποδίδουν μια συζήτηση στους κόλπους της ελλαδικής πλευράς για τα κίνητρα, την απόφαση, τη στρατηγική και τη συγκεκριμένη τακτική που οδήγησαν στη δημιουργία του ανεξάρτητου κυπριακού κράτους.

Η μελέτη του διαλόγου μεταξύ του Σεφεριάδη και του Αβέρωφ έχει και μία πρόσθετη, ιδιαίτερα σημαντική, λειτουργία για τον ιστορικό των διεθνών σχέσεων. Προσφέρει μια διαφορετική οπτική γωνία, ενώ μπορεί επίσης να αξιοποιηθεί ως εφαλτήριο για την εξέταση, με μια ευκρίνεια κυριολεκτικά ανεκτίμητη, του περίπλοκου μηχανισμού της διευθέτησης του 1959. Μια ευκρίνεια που θα ήταν πράγματι δύσκολο να επιτευχθεί εάν η μελέτη τούτη είχε έναν περισσότερο «κλασικό» προσανατολισμό στην έρευνα της διαδικασίας εκπόνησης διεθνών νομικών κειμένων. Η εξέταση των θεμελιωδών επιλογών, των φόβων, της στρατηγικής και της τακτικής της ελληνικής πλευράς όπως αποτυπώνεται στα έγγραφα Σεφεριάδη-Αβέρωφ (και σε άλλα που θα αναφερθούν παρακάτω) αποδεικνύεται περισσότερο αποτελεσματική, ουσιαστική και πιο ικανή να φέρει στο προσκήνιο τα κύρια ζητήματα, από ό,τι θα συνέβαινε με μια πιο «συμβατική» εξέταση της ελληνοτουρκικής διαπραγμάτευσης, ημέρα προς ημέρα, βεβαρυμένη με ατέλειωτες λεπτομέρειες, και σε ένα επίπεδο τεχνικό – ίσως άχαρο και δύσκολο στην παρακολούθησή του από τον αναγνώστη. Για τούτο, η παρούσα μελέτη αποτελεί και μια απόπειρα για συνολική προσέγγιση και ερμηνεία της ελληνικής στρατηγικής και τακτικής εν όψει της διευθέτησης του Κυπριακού, εξήντα ακριβώς χρόνια μετά την επίτευξή της.

Στη γραμμή της εκκίνησης: μεθοδολογικά διλήμματα

Δεν είναι εύκολο να μελετήσει κανείς την υπηρεσιακή ιστορία μιας προσωπικότητας σαν του Σεφεριάδη. Υπάρχει στο σημείο αυτό μια ευρύτερη συναίνεση, που τείνει να αντιπαραβάλει (αν όχι και να αντιπαραθέσει ακόμη) τον ποιητή με τον διπλωμάτη – τον πνευματικό δημιουργό με τον ανώτατο δημόσιο λειτουργό που μοιραία ενεπλάκη στα γρανάζια μιας κρατικής υπηρεσίας. Ο ίδιος ο Σεφεριάδης φέρεται να επέβαλλε στον εαυτό του έναν παρόμοιο διαχωρισμό ήδη ενωρίς.³ Σε μια τέτοια αντιπαραβολή, η ιδιότητα του ποιητή θεωρείται ως η σημαντικότερη· πάντως, ως η αναμφίβολα περισσότερο ουσιαστική και μόνιμη.

Κορυφαίος μελετητής, προβάλλοντας τούτη την αντιπαράθεση, εξέφρασε την άποψη ότι οι «δημοσιολόγοι» θα αποφαίνονταν ότι ο Σεφέρης «στερείται πολιτικής σκέψης».⁴ Δεν είμαι καθόλου σίγουρος ότι θα έλεγαν οι «δημοσιολόγοι» κάτι τέτοιο· σε κάθε περίπτωση (και πέρα από τα πορίσματα αντίστοιχων μελετών⁵ ή την άποψη για το ενιαίο της σκέψης του Σεφέρη),⁶ η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι ο διπλωμάτης Σεφεριάδης διέθετε ως προς

3. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Γιώργος Σεφέρης όπως τον γνώρισα», στο Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Γιώργος Θεοτοκάς - Γιώργος Σεφέρης: Αλληλογραφία (1930-1966)* (Αθήνα: Ερμής, 1975), σσ. 9-29, αναδημοσίευση από τις *Εποχές*, 10 (1964).

4. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Ποίηση και πολιτική: ο επώδυνος διχασμός», *Γιώργος Σεφέρης: εκατό χρόνια από τη γέννησή του* (Αθήνα: Το Βήμα - Νέες Εποχές, 2000), σσ. 34-39· του ίδιου, *Δεκαεπτά κείμενα για τον Γ. Σεφέρη* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1986).

5. Βλ. τις δύο σημαντικές εργασίες του Δημήτρη Δημηρούλη και του Γιάννη Κιουρτσάκη.

6. Βλ. Παναγιώτης Φωτέας, «Ο ενιαίος Σεφέρης», *Τετράδια Ευθύνης*, 25 (1986), σσ. 78-92.

τις διπλωματικές εξελίξεις άποψη σαφή και συχνά σκληρή. Πάντως, όπως ήδη αναφέρθηκε, το αντικείμενο της έρευνας είναι ο διπλωμάτης Σεφεριάδης, όχι ο ποιητής. Γίνεται, συνεπώς, σαφές ότι η παρούσα μελέτη δεν επιχειρεί να «συμπληρώσει» –πολύ περισσότερο, να «αμφισβητήσει»– τις εκτεταμένες έρευνες που έχουν αναληφθεί στο φιλολογικό πεδίο, όπως και ότι δεν ασχολείται με την πολιτική φύση της ποίησής του. Υπό αυτή την έννοια, το ανά χειράς βιβλίο αποτελεί μια απόπειρα για μια εντελώς νέα ματιά στο θέμα «Σεφέρης και Κύπρος», χρησιμοποιώντας ένα νέο σώμα αρχειακού υλικού, το οποίο δεν έχει έως σήμερα χρησιμοποιηθεί στη συναφή συζήτηση.

Ανακύπτει, βέβαια, ένα πρόσθετο ζήτημα. Πώς να προσεγγίσει κανείς τον διπλωμάτη Σεφεριάδη; Στους ανθρώπους της δικής μας γενιάς υπάρχει πραγματικό δέος για τον πνευματικό δημιουργό, η μορφή του οποίου συνέβαλε καταλυτικά στη διάπλαση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Πώς, λοιπόν, θα μελετηθεί νηφάλια και ψυχρά ένας διαμορφωτής πολιτικής ήδη τόσο οικείος σε ένα άλλο, αλλά θεμελιώδες, επίπεδο; Ένα πρόσωπο, αν μη τι άλλο, που αποτελεί ένα πραγματικό εθνικό σύμβολο;

Ωστόσο, το μεγάλο λογοτεχνικό έργο του Σεφεριάδη δεν μπορεί (ούτε και πρέπει) να τον θέσει πέραν της έρευνας της διπλωματικής του δράσης. Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια απόπειρα για προσέγγιση κρίσιμων πτυχών της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, με αφορμή δικές του ενέργειες και εκτιμήσεις. Ο διπλωμάτης Σεφεριάδης μελετάται, επομένως, με την εφαρμογή των υπαγορεύσεων της μεθοδολογίας που ακολουθεί η επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων και της ιστορίας τους.⁷ Μελετάται με τον ίδιο τρό-

7. Το καλύτερο έργο για τη μελέτη των κοσμοαντιλήψεων και των στρατηγικών στη μεταπολεμική εποχή –ένα πραγματικό πρότυπο

πο, με τις ίδιες πηγές, με τα ίδια εργαλεία και με τα ίδια κριτήρια με τα οποία μελετώνται όλοι οι άλλοι πολιτικοί και υπηρεσιακοί χειριστές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Θα ήταν αδιανόητο –είναι μάλλον αυτονόητο κάτι τέτοιο– να υπήρχαν διαφορετικά κριτήρια για τον ένα ή τους άλλους.

Η μελέτη του δεύτερου προσώπου που εμπλέκεται στον διάλογο –του Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα– δεν παρουσιάζει τόσο κρίσιμα μεθοδολογικά διλήμματα, αλλά έχει τις δικές της ιδιομορφίες. Ο Αβέρωφ και η πολιτική του έχουν μελετηθεί εκτενώς. Είναι όμως σημαντικό, έχοντας επισημάνει τις ιδιοτυπίες του Σεφεριάδη ως μετόχου του διαλόγου, να προχωρήσουμε σε αναφορά και στα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του Αβέρωφ.

Εάν ο Σεφεριάδης είναι ένας μεγάλος λογοτέχνης και ένας καλός διπλωμάτης, ο Αβέρωφ μπορεί να εμφανιστεί, έστω με μια σχηματοποίηση των πραγμάτων (και εάν επιτραπεί ένα λογοπαίγνιο), ως το αντίθετό του ως προς τις ειδικότητές τους: ένας καλός λογοτέχνης, αλλά ένας μεγάλης εμβέλειας –πραγματικά εξαιρετικής, για τα ελληνικά ιδίως μέτρα, εμβέλειας– αναλυτής. Η ευχέρειά του στην ανάλυση δεν απέρρευε απλώς από κάποιο «ταλέντο» ή από την ενασχόλησή του με την πολιτική μετά το 1946. Είχε ενωρίς εκπαιδευθεί σε αυτό το πεδίο, και είχε αναπτύξει συστηματικά τη σχετική επιστημονική μεθοδολογία. Ο Αβέρωφ αρρώστησε βαριά σε νεαρή ηλικία: υπέστη κρίσεις φυματίωσης και πέρασε αρκετά χρόνια στην Ελβετία, πρώτα σε σανατόριο (εποχή μοναξιάς και διαβάσματος) και κατόπιν για σπουδές. Φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Λωζάννης, από όπου απέκτησε πτυχίο Κοινω-

μελέτης– είναι το John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: a Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (Oxford: Oxford University Press, 1982).

νικών Επιστημών το 1931 και Νομικής το 1933. Το ίδιο έτος έλαβε επίσης το διδακτορικό του δίπλωμα από τη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του ίδιου πανεπιστημίου, με μια διατριβή που ασχολείτο με τις προϋποθέσεις –γεωγραφικές, οικονομικές, νομισματικές, νομικές, τεχνικές, διοικητικές, ψυχολογικές– της βαλκανικής συνεργασίας, θέμα στο οποίο κατευθύνθηκε το ενδιαφέρον του μέσω της στενής προσωπικής και πολιτικής σχέσης που είχε αναπτύξει με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η διατριβή του είχε θριαμβευτική υποδοχή: βραβεύτηκε από το Ίδρυμα Κάρνεγκι και δημοσιεύθηκε στο Παρίσι με πρόλογο του πρώην πρωθυπουργού της Γαλλίας, Ε. Ερριώ.⁸ Είναι ενδεικτικό ότι η διατριβή του προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον ενός άλλου «νέου άνδρα» της εποχής, του Γιώργου Θεοτοκά.⁹ Αλλά οι λαμπρές προσωπικές προοπτικές που φαινονταν να διανοίγονται για τον Αβέρωφ προσέκρουσαν σε μία ακόμη κρίση φυματίωσης, που τον ανάγκασε σε νέα φάση αναδίπλωσης: διέμενε πλέον στην «υγιεινή» Κηφισιά, γράφοντας στην εφημερίδα *Πρωία* καθώς και στις *Journal de Genève* και *Gazette de Lausanne* και εκπονώντας τη δεύτερη μεγάλη μονογραφία του για τις δημογραφικές δυναμικές στην Ελλάδα, που βραβεύτηκε το 1939 από την Ακαδημία Αθηνών.¹⁰ Είχε επομένως, σε δύο βραβευμένα επιστημονικά έργα, μελετήσει αυτό που αργότερα αποκλήθηκε «βαθύτερες δυνάμεις» της διεθνούς πολιτικής.

8. Evangelos An. Avéroff, *Union Douanière Balkanique*, πρόλογος του πρώην πρωθυπουργού της Γαλλίας É. Herriot (Paris: Sirey, 1933), α' βραβείο Ιδρύματος Carnegie.

9. Συνέντευξη Θεοτοκά, 11 Δεκεμβρίου 1932, στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, τόμος Α' (1925-1949) (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1996), σσ. 203-208.

10. Ευάγγελος Αν. Αβέρωφ, *Συμβολή εις την έρευναν του πληθυσμιακού προβλήματος της Ελλάδος* (Αθήναι, 1939, βραβείο Ακαδημίας Αθηνών).

Στην πολιτική μπήκε μετά την εμπειρία του στην Αντίσταση κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε αντιτάχθηκε στις ιταλικές προσπάθειες για δημιουργία μιας «βλαχικής» (μη ελληνικής) πολιτικής οντότητας στην Ελλάδα, δράση για την οποία εκτοπίστηκε στην Ιταλία – όπου όμως δραπέτευσε το 1943 και συνέχισε εκεί την αντιστασιακή του δράση, για την οποία μάλιστα παρασημοφορήθηκε από τους Βρετανούς. Μετά τον πόλεμο, υπήρξε ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Σοφοκλή Βενιζέλου, πρώτα στο Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων (1946-48) και κατόπιν στο Κόμμα Φιλελευθέρων: το 1951-52 υπηρέτησε ως υφυπουργός του Σ. Βενιζέλου στο Υπουργείο των Εξωτερικών, υπήρξε δηλαδή το «δεξί χέρι» του κατά την κρίσιμη περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα εισερχόταν στο ΝΑΤΟ. Προσεχώρησε στην ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά τη σύστασή της τον Ιανουάριο του 1956.

Επομένως, το σημαντικό, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, δεν είναι μόνον η ιδιότητα του Αβέρωφ ως υπουργού των Εξωτερικών, αλλά και η ειδίκευσή του στην ανάλυση των διεθνών υποθέσεων. Η εκπαίδευσή του, η διδακτορική του διατριβή και τα δύο πρώτα βιβλία του αφορούσαν ακριβώς τη διεθνή ανάλυση, τις ικανότητές του στην οποία καλλιέργησε με τρόπο συστηματικό. Εάν κάτι τον ξεχώριζε ως διεθνή δρώντα και κατά την περίοδο της υπουργίας του στο Υπουργείο των Εξωτερικών το 1956-63 και στο Υπουργείο της Εθνικής Αμύνης το 1974-81, ήταν ακριβώς η μεγάλη του δυνατότητα να παρακολουθεί τις διεθνείς τάσεις με εργαλεία επιστημονικά, στα οποία είχε πρόσβαση. Η αντιπαράθεση, επομένως, των δύο αυτών προσωπικοτήτων, με τα τόσο γοητευτικά (αλλά διαφορετικά) στοιχεία που συνέτρεχαν στην κάθε μία, δεν θα μπορούσε παρά να κεντρίσει το ενδιαφέρον ενός ιστορικού της σύγχρονης Ελλάδας.

Το βιβλίο αυτό βασίζεται σε πολύχρονη, πολυαρχειακή έρευνα. Από τη φύση του θέματος –του Κυπριακού–, και λόγω της ανάγκης να αποφευχθεί μια δυνητικά μοιραία διαρροή εμπιστευτικών πληροφοριών, οι χειρισμοί κρατήθηκαν σε έναν μικρό κύκλο ιθυνόντων, πολιτικών και υπηρεσιακών. Επομένως, σημαντικό ρόλο παίζουν τα προσωπικά αρχεία των βασικών πολιτικών και υπηρεσιακών χειριστών. Έτσι, έχουν ερευνηθεί τα αρχεία των Κωνσταντίνου Καραμανλή, Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Κωνσταντίνου Τσάτσου (υπουργού Προεδρίας και αναπληρωτή του υπουργού των Εξωτερικών), Γιώργου Σεφέρη. Ως προς τον τελευταίο, έχει ερευνηθεί τόσο το προσωπικό του αρχείο, κατατεθειμένο στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Αθήνα, όσο και το «διπλωματικό αρχείο» του στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου – αν και το δεύτερο περιέχει κυρίως υποστηρικτικό υλικό (π.χ. συλλογές διεθνών συνθηκών ή Τύπο) παρά «έγγραφα». Έχει μελετηθεί υλικό (αλλά δεν είναι πολύ), από το αρχείο της πρεσβείας Λονδίνου, του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών. Επίσης, τα αρχεία του βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, αμερικανικά δημοσιευμένα έγγραφα, καθώς και το δημοσιευμένο 12τομο έργο το λεγόμενο «Αρχείο Καραμανλή». Από τη φύση του θέματος, υπάρχει κάποια διαβάθμιση ως προς τη σημασία αυτού του αρχειακού υλικού: είναι αυτονόητο ότι, σε μια μελέτη για τη διαμόρφωση της ελληνικής υψηλής στρατηγικής, οι ελληνικές αρχειακές πηγές είναι πολύ περισσότερο σημαντικές από τα βρετανικά ή τα αμερικανικά έγγραφα, τα οποία (σε σύγκριση με τα ελληνικά) χρησιμοποιούνται κατά τρόπο παραπληρωματικό. Τέλος, έχει χρησιμοποιηθεί το προσωπικό και το πολιτικό ημερολόγιο του Σεφεριάδη. Ο γράφων είχε την ευκαιρία να συμβουλευθεί το τρίτο τμήμα του Πολιτικού Ημερολογίου του, το οποίο παραμένει αδημοσίευτο, αλλά εμπεριέχεται στο αρ-

χείο Σεφέρη που έχει εναποτεθεί στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Ωστόσο, ας επισημανθεί ότι, ειδικά ως προς τον Σεφεριάδη, το αντικείμενο της έρευνας αφορά την υπηρεσιακή δράση του και επομένως η κύρια πηγή της είναι οι υπηρεσιακές αναφορές του. Οι προσωπικές σημειώσεις του,¹¹ το Πολιτικό Ημερολόγιό του, η αλληλογραφία με τη σύζυγό του¹² και με άλλα πρόσωπα αποτελούν πηγές αναμφίβολα σημαντικές, αλλά (πέρα από τη συζήτηση για τη φύση και την πληρότητά τους)¹³ ο ρόλος τους στην παρούσα μελέτη δεν μπορεί παρά να έχει χαρακτήρα συμπληρωματικό ή επικουρικό.

Η συλλογή του υλικού για την παρούσα μελέτη ξεκίνησε ήδη κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος, που απέληγε στις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, στα πολύ μακρινά (πλέον) χρόνια 1989-91· ούτε λίγο ούτε πολύ, τριάντα χρόνια πριν. Στο διάστημα που μεσολάβησε, συλλέχθηκαν πολλά στοιχεία που δημοσιοποιούνταν ή γίνονταν διαθέσιμα, με αποτέλεσμα το παρόν βιβλίο να αποτελεί το προϊόν ενός πολύ μακρού προβληματισμού και αντίστοιχα μακράς έρευ-

11. Για την υπό εξέταση περίοδο, χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τα Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες, Στ', 20 Απρίλη 1951 - 4 Αυγούστου 1956* (επιμ. Παναγιώτης Μέρμηγκας) (Αθήνα: Ίκαρος, 1986), και *Μέρες, Ζ', 1 Οκτώβρη 1956 - 27 Δεκέμβρη 1960* (επιμ. Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου) (Αθήνα: Ίκαρος, 1990).

12. Βλ. Μαρία Στασινοπούλου (επιμ.), *Μαρώ και Γιώργος Σεφέρης: Αλληλογραφία, τόμος Β' (1944-1959)* (Αθήνα: Ίκαρος, 2005).

13. Βλ. ενδεικτικά τον αξιόλογο προβληματισμό στο Αλεξάνδρα Σαμουήλ, «Η αναζήτηση του “εγώ” στο Ημερολόγιο του Ποιητή», *Γιώργος Σεφέρης: εκατό χρόνια από τη γέννησή του* (Αθήνα: Το Βήμα - Νέες Εποχές, 2000), σσ. 23-27· και, σε ένα πεδίο γενικότερο, τις εξαιρετες παρατηρήσεις στο Δημήτρης Τζιόβας, «Ημερολόγιο: η διαχρονική αποτύπωση του “εγώ”», στην «Εισαγωγή», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)* (επιμ. Δημήτρης Τζιόβας) (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, χ.η.), σσ. 9-22.

νας για την ελληνική εξωτερική πολιτική, τη στοχοθεσία και τη διαμόρφωσή της, όσο και για το συγκεκριμένο θέμα των συμφωνιών Ζυρίχης και Λονδίνου. Η δημοσίευση του παρόντος βιβλίου, πάντως, διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι οι περισσότερες πηγές που αφορούν τη δράση του Σεφεριάδη στο Κυπριακό είναι πλέον δημοσιευμένες: προσωπική αλληλογραφία, βιογραφία, ειδικές μελέτες στις οποίες μάλιστα δημοσιεύονται και έγγραφα του προσωπικού του αρχείου.¹⁴

Το θεμέλιο της συζήτησης: η ημερολογιακή εγγραφή του Σεφεριάδη της 11ης Μαΐου 1971

Η υπόθεση ξεκίνησε ανάποδα. Όχι ως συζήτηση για τη διπλωματική στρατηγική του Κυπριακού, αλλά υπό την επιρροή άλλων πιέσεων.

Στις 11 Μαΐου 1971, ο Σεφεριάδης κατέγραψε στο ημερολόγιό του ότι τον Δεκέμβριο του 1958 και με την ιδιότητά του ως πρέσβη της Ελλάδας στο Λονδίνο, είχε εκφράσει στον υπουργό Εξωτερικών, Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, επιφυλάξεις για την πορεία των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, που έμελλαν δύο μήνες αργότερα να οδηγήσουν στις συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου και κατόπιν στην κυπριακή ανεξαρτησία. Στο κείμενο αυτό, ο Σεφεριάδης ανέφερε ότι είχε παραδώσει σχετικό υπηρεσιακό σημείωμα στον Αβέρωφ στις 19 Δεκεμβρίου 1958, στο Παρίσι, μετά το πέρας των συνομιλιών του υπουργού Εξωτερικών με τον Τούρκο ομόλογό του, Φατίν Ρουστού Ζορλού, και τη συνάντησή τους με τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών, Σέλγουιν Λούντ, ενώ επανέλαβε τις απόψεις

14. Η πλέον πρόσφατη: Γιώργος Γεωργής, *Σεφέρης-Αβέρωφ: η ρήξη* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2018).

του λίγες ημέρες αργότερα, σε υπηρεσιακή αναφορά του προς τον Αβέρωφ, με αριθμό πρωτοκόλλου 357918: «Αυτός ο αριθμός θεωρήθηκε από τον Αβέρωφ μεγάλη προδοσία, υποθέτω γιατί τον εμπόδιζε να ξεχάσει το γράμμα μου στην τσέπη του» [δηλαδή το υπηρεσιακό σημείωμα της 19ης Δεκεμβρίου]. Επιπλέον, ο Σεφεριάδης απέδωσε τη μη συμμετοχή του στη συνδιάσκεψη της Ζυρίχης σε «αποκλεισμό» του εξ αιτίας των αντιρρήσεων που είχε εκφράσει. Σημείωσε ότι διαφωνούσε με τις πρόνοιες της συμφωνίας για στρατιωτική παρουσία των Τούρκων στην Κύπρο, για τις οποίες είχε πληροφορηθεί από διπλωμάτη που είχε «περάσει από τη συνδιασκεπτόμενη Ζυρίχη». Για τους λόγους αυτούς, συνέχισε, σκέφθηκε να παραιτηθεί, δεν το έπραξε όμως, κυρίως γιατί «εκεί που είχαμε καταντήσει, θα ωφελούσα μόνο το Κ.Κ. και την “Εστία”». Η ύπαρξη της καταγραφής αυτής επισημάνθηκε για πρώτη φορά το 1987 στη σημαντική μελέτη του Μιχάλη Πιερή για την κυπριακή εμπειρία του Σεφέρη, με τη σημείωση ότι γράφηκε δύο μήνες πριν από την εισαγωγή του κορυφαίου ποιητή στον «Ευαγγελισμό», δακτυλογραφήθηκε από τη σύζυγό του και κατόπιν δόθηκε στον Γιώργο Σαββίδη.¹⁵

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για την επιχειρηματολογία του Σεφεριάδη είναι αυτονόητο. Πόσω μάλλον αφού, από την καταγραφή στο ημερολόγιό του την 11η Μαΐου 1971, προκύπτει ότι υπήρξαν όχι μία, αλλά δύο, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, διαφωνίες του με την πολιτική της Αθήνας και του Μακαρίου: πρώτα τον Δεκέμβριο του 1958, για τη γενική κατεύθυνση της πολιτικής· και κατόπιν τον Φεβρουάριο του 1959, για τους «στρατιωτικούς όρους» της Ζυρίχης.

15. Πιερής, «Συμβολή στο θέμα της κυπριακής εμπειρίας του Γιώργου Σεφέρη».

Γιατί η 11η Μαΐου 1971;

Η ημερολογιακή εγγραφή του Σεφεριάδη της 11ης Μαΐου 1971 είναι, από πρώτη άποψη, ανεξήγητη: γιατί αισθάνθηκε την ανάγκη να αποτυπώσει τις σκέψεις αυτές, σε τούτη ειδικά τη χρονική στιγμή; Γιατί όχι, π.χ., το 1964, ή το 1967 –σε εποχές κρίσης στο Κυπριακό–, αλλά ειδικά το 1971; Η αναζήτηση του εναύσματος που τον ώθησε να προχωρήσει στη συγκεκριμένη ημερολογιακή καταγραφή όχι μόνον θα φωτίσει την ψυχολογική του διάθεση κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά κυρίως θα προσφέρει μια σημαντική ένδειξη για τα κίνητρόα του και για το τι ακριβώς ήθελε να επισημάνει με αυτή τη σημείωση. Πράγματι, η εξήγηση βρίσκεται στις πρώτες ήδη προτάσεις της ημερολογιακής καταγραφής:

Χρόνια τώρα δεν αγγίζω την καθημερινή μολυντήρα [δηλαδή την εφημερίδα *Εστία*] που κάθε απόγευμα βγαίνει έξω να λερώσει. Καμιά φορά ο Γιώργος Κ[ατσιμπαλής], τακτικός αναγνώστης της, μου στέλνει κανένα υβριστικό απόκομμά της για να λάβω γνώση. Έτσι και σήμερα έλαβα διά χειρός τα χτεσινά κατώματά της: Βρίζει το σύμπαν εκτός φυσικά από τον Γρίβα που φωνασκεί, ακόμη, για ένωση κτλ. μολονότι ξέρει πολύ καλά ότι ένωση σημαίνει διαμελισμός. Όσο για μένα ξέρουν πολύ καλά... [και συνεχίζει με το ζήτημα της επιστολής του της 25.12.58].

Τι έγραφε λοιπόν η *Εστία* στις 10 Μαΐου 1971; Σε κύριο άρθρο της, η εφημερίδα έκανε αναφορά στον μόλις εκδοθέντα νέο τόμο των απομνημονευμάτων του Χάρολντ Μακμίλλαν,¹⁶ Βρετανού πρωθυπουργού το 1957-63:

Εάν εχρειάζετο και μία ακόμη επίσημος απόδειξις περί του τρόπου καθ' ον εθυσιάσθη, εις την Ζυρίχην, η Ελληνική Κύ-

16. Harold Macmillan, *Riding the Storm, 1956-1959* (London: Macmillan, 1971).

προς υπό του δήθεν «εθνάρχου» και των εν Αθήναις και Λονδίνω συνενόχων του, μας την παρέχουν τα εκδιδόμενα ήδη απομνημονεύματα του τότε πρωθυπουργού Μακμίλλαν.

Το άρθρο, κάνοντας αυτή την –πράγματι περιέργη και στρεβλή– εξομοίωση μεταξύ του Μακαρίου, της κυβέρνησης («εν Αθήναις») και του Σεφεριάδη («[εν] Λονδίνω»), ανέφερε τη φράση του Μακμίλλαν στα απομνημονεύματά του ότι οι «φίλοι μας», και ιδιαίτερα ο πρέσβης της Ελλάδας Σεφεριάδης, χείρονταν για την επίλυση του θέματος. Και το άρθρο τελείωνε με μια αήθη επίθεση κατά του Σεφεριάδη: ανέφερε τα όσα ειρωνικά φέρονταν να έλεγαν οι Βρετανοί δημοσιογράφοι στους Έλληνες συναδέλφους τους (πότε; δεν γίνεται σαφές): «Εχάσατε μεν την Κύπρον, αλλά επήρατε το... βραβείον Νομπέλ».¹⁷ Κάτι –ας σημειωθεί– που δεν μπορεί να «έγινε» το 1959, αφού το βραβείο Νόμπελ απονεμήθηκε στον Σεφεριάδη το 1963, τέσσερα χρόνια αργότερα. Η *Εστία* έκανε μια πραγματικά χυδαία επίθεση στον Σεφεριάδη, με στοιχεία εμφανώς αστήρικτα.

Στις επόμενες ημέρες, με αφορμή και πάλι τα απομνημονεύματα του Βρετανού πρώην πρωθυπουργού, η *Εστία* εξαπέλυσε νέες επιθέσεις, εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή του 1959, του Αβέρωφ (ο οποίος είχε επικρίνει την πολιτική της δικτατορίας για τον τρόπο με τον οποίο είχαν, μόλις τότε, εξομαλυνθεί οι ελληνοαλβανικές σχέσεις)¹⁸ και του Μακαρίου. Ιδιαίτερα εναντίον του τελευταίου· στις 22 Μαΐου έγραφε η *Εστία*:

17. «Όπερ έδει δείξαι», *Εστία*, 10 Μαΐου 1971. Αναφορά στο άρθρο της *Εστίας* και στο Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος*, σ. 273.

18. Για την επίθεση του Αβέρωφ εναντίον της εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας και τη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Σάββα Κωνσταντόπουλο, βλ. τον *Ελεύθερο Κόσμο*, 16 και 21 Μαΐου 1971. Τα φύλλα στο Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Πολιτικό Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, (στο εξής: ΠΑΕΑ), Φ. 18.

η κατάρα του Ελληνικού έθνους θα συνοδεύη εσαεί τους ανθρώπους της Ζυρίχης που επανέφεραν τον Τουρκικόν Στρατόν εις την Κύπρον έπειτα από 80 έτη [...] ο αγών των Κυπρίων επροδόθη ατίμως υπό του επιόρκου εκείνου [δηλ. του Μακαρίου] που ωρκίζετο εις τον ναόν της Φανερωμένης «ενώπιον Θεού και ανθρώπων ότι θα αγωνισθή μέχρι θανάτου διά την Ένωσιν και μόνον την Ένωσιν».¹⁹

Είναι ενδιαφέρον –και αποκαλύπτει πολλά στο επίπεδο των προσωπικών χαρακτήρων– ότι οι δύο υβρισθέντες από την *Εστία* αντέδρασαν με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Ο Σεφεριάδης αναστατώθηκε, κάθισε στο σπίτι του και εξέφρασε την αναστάτωσή του στο ημερολόγιό του, όπου σημείωσε πως όσα έγραψε η εφημερίδα δεν αφορούσαν τον ίδιο. Αλλά στην υπόθεση είχε εμπλακεί και ένας ακόμη άνθρωπος, με άλλο χαρακτήρα και ψυχοσύνθεση. Ο Ευάγγελος Αβέρωφ δεν συγκαταλεγόταν στα πρόσωπα που θα άφηναν παρόμοιες κατηγορίες αναπάντητες ή που θα αρκούνταν σε μια ιδιωτική καταγραφή, την οποία κατόπιν θα έδιναν για να δακτυλογραφηθεί. Στις 27 Μαΐου, με επιστολή του στον *Ελεύθερο Κόσμο* του Σάββα Κωνσταντόπουλου, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών εξάπελυσε με τη σειρά του έντονη επίθεση εναντίον της εφημερίδας: «Για πολλούς λόγους, γνωστούς σε όλους, δεν απαντά κανείς στην “Εστία”», μεταξύ άλλων, όπως σημείωνε, επειδή η εφημερίδα συχνά δεν δημοσίευε ολόκληρη τη σχετική απάντηση. Στη συνέχεια, ο Αβέρωφ υπογράμμιζε ότι η ελληνική κυβέρνηση το 1959 έκανε έναν συμβιβασμό «με σύμφωνη την κυπριακήν ηγεσίαν (όχι μόνον το Μακάριο)»: παρατήρηση κρίσιμη στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, αλλά και ιδιαίτερα στο σκηνικό του 1971, καθώς συνιστούσε δημόσια παρέμβαση υπέρ του Μακαρίου: όπως θα δει-

19. «Το αίσχος και ο Μακμίλλαν», *Εστία*, 22 Μαΐου 1971.

χθεί παρακάτω, κρίσιμες αποφάσεις πριν από τις συμφωνίες του 1959 λήφθηκαν με τη συμμετοχή όχι μόνον του αρχιεπισκόπου, αλλά και του (εθναρχεύοντος το 1959) μητροπολίτη Κιτίου, Ανθίμου, ο οποίος το 1971 συγκαταλεγόταν στους επικριτές του Μακαρίου, τους οποίους στήριζε η *Εστία*... Με τη φράση αυτή, επομένως, ο Αβέρωφ έβγαινε μπροστά για να υπερασπιστεί τον Μακάριο απέναντι σε έναν από τους εχθρούς του το 1971. Ο Αβέρωφ κατόπιν διακήρυττε εκ νέου τη θέση του ότι οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου αντιπροσώπευαν το μέγιστο που μπορούσε να επιτύχει η ελληνική πλευρά, ότι η δυσμενής πορεία του Κυπριακού στη δεκαετία του 1960 οφειλόταν στην απομάκρυνση από τις συμφωνίες αυτές, ενώ επίσης τόνιζε ότι η ακραία στάση του Γ. Γρίβα κινδύνευε να παρασύρει και την Ελλάδα και την Κύπρο σε περιπέτειες και σε πόλεμο. Κατήγγελλε την *Εστία* ότι έδινε τυφλή πίστη στις όποιες εκτιμήσεις του Μακμίλλαν (δηλαδή στον αντίπαλο της ελληνικής πλευράς το 1958-59), και έκλεινε με τη διατύπωση ενός ερωτήματος, που εμπεριείχε και μία από τις εντονότερες δημόσιες επιθέσεις που είχε έως τότε δεχτεί η *Εστία*:

...πώς μερικοί, έστω και αχαλίνωτα εμπαθείς προς όλας τας κατευθύνσεις, μπορούν να παίζουν με ένα ιερό εθνικό θέμα, που ήταν πάντοτε δυσχερέστατο, και είναι σήμερα σε εξαιρετικά κρίσιμη και αποφασιστική φάσι;²⁰

Βέβαια, και ο Σεφεριάδης, όπως και ο Αβέρωφ, ανησυχούσε με το ύφος της *Εστίας* ή με τη στάση του Γρίβα και τις πιθανές επιπτώσεις της για το μέλλον της Κύπρου.²¹ Αλλά ο Σεφεριάδης ανησυχούσε ιδιωτικώς· ο Αβέ-

20. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, επιστολή στον *Ελεύθερο Κόσμο*, 27 Μαΐου 1971.

21. Για τις ανησυχίες του Σεφεριάδη, την εποχή αυτή, σχετικά με

ρωφ ήταν αυτός που μαχόταν δημόσια και επωμιζόταν το κόστος. Σε κάθε περίπτωση, η τοποθέτηση αυτή του πρώην υπουργού των Εξωτερικών προκάλεσε νέες επιθέσεις εναντίον του από την *Εστία*.²²

Με άλλα λόγια, η ημερολογιακή καταγραφή του Σεφεριάδη αποτελεί τμήμα (που παρέμεινε στην ιδιωτική σφαίρα) μιας πολύ ευρύτερης και δημόσιας αντιπαράθεσης που μαινόταν τον Μάιο του 1971. Ο μελετητής πρέπει επίσης να έχει υπ' όψιν του το γεγονός ότι τα μέσα του 1971 ήταν μια εποχή έντονης (αν και όχι ακόμη «ανοικτής») σύγκρουσης στις σχέσεις του Μακαρίου και της δικτατορίας των συνταγματαρχών· άλλωστε, ακριβώς τότε, στις αρχές Ιουνίου 1971, πραγματοποίησε ο Μακάριος και την επίσκεψή του στη Μόσχα. Η σύγκρουση αυτή θα κορυφωθεί σταδιακά από το φθινόπωρο του ίδιου έτους, όταν θα μεταβεί εκ νέου στην Κύπρο ο Γρίβας, και λίγο αργότερα, όταν θα ξεκινήσει τη δράση της η περιβόητη ΕΟΚΑ Β· το επόμενο έτος, το 1972, η σύγκρουση θα εκδηλωθεί και δημόσια, ενώ παράλληλα επενεργούσαν και οι αντιπαλότητες στο εσωτερικό της ίδιας της ελλαδικής δικτατορίας.²³ Έτσι, η πλήρης εικόνα, τμήμα της οποίας αποτελεί η ημερολογιακή εγγραφή του Σεφεριάδη, είναι πολύ ευρύτερη και περισσότερο περίπλοκη· σχετίζεται, σε τελική ανάλυση, με τη διαφαινόμενη εσωτερική διάσπαση της ελληνικής πλευράς στο Κυπριακό εξαιτίας της αντιπαράθεσης των δικτατόρων με τον Μακάριο, προοπτική που δυστυχώς επαληθεύθηκε με τον πιο επώδυνο τρόπο τρία χρόνια αργότερα...

την εξέλιξη του Κυπριακού, βλ. και Κώστας Σερέζης, *Επικαιρότητες* (Λευκωσία: χ.ε., 1971), σσ. 16-17.

22. «Ιδού διατί», *Εστία*, 28 Μαΐου 1971, και «Παρατηρητής», «Η ηττοπάθεια ως... εθνική πολιτική», *Εστία*, 31 Μαΐου 1971.

23. Για τις εξελίξεις της κρίσιμης αυτής περιόδου, βλ. ιδιαίτερα Σωτήρης Ριζάς, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία και το Κυπριακό ζήτημα, 1967-1974* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2002).

Το άρθρο της *Εστίας* της 10ης Μαΐου 1971 ήταν το έναυσμα για την ημερολογιακή καταγραφή του Σεφεριάδη. Πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ πράγματι το άρθρο κατήγγελλε όλους τους χειριστές του Κυπριακού εκτός του Γρίβα, ξεχώριζε κατά τρόπο απίστευτα προσβλητικό τον Σεφεριάδη. Αλλά και η αναφορά της *Εστίας* στον Μακμίλλαν ήταν –για να λεχθεί το λιγότερο δυνατόν– πονηρή: είναι ανεξήγητο γιατί έπρεπε ο Βρετανός πρώην πρωθυπουργός να κάνει ιδιαίτερη μνεία στον Σεφεριάδη, του οποίου άλλωστε η φυσική αποστολή, ως πρέσβη στο Λονδίνο, ήταν η επίλυση του ζητήματος και η αποκατάσταση των διμερών σχέσεων Ελλάδας και Βρετανίας. Από το άρθρο αυτό της *Εστίας* και από την αναφορά του Μακμίλλαν ανέκυπτε μια εικόνα στρεβλωτική: ο Σεφεριάδης, πρέσβης στο Λονδίνο, δεν είχε (και δεν μπορούσε να έχει) ρόλο συγκρίσιμο με της κυβέρνησης ή του Μακαρίου.

Ο Σεφεριάδης λοιπόν, στις 11 Μαΐου 1971, βρέθηκε να διαβάσει μία σειρά τρομακτικών κατηγοριών για το πρόσωπό του, κατηγοριών σε κάθε περίπτωση αβάσιμων, για τον απλούστατο λόγο ότι ο ίδιος δεν είχε διαπραγματευθεί τη λύση του 1959 με τους Τούρκους. Και αυτό, σε τελική ανάλυση, κατέγραψε στο ημερολόγιό του: ότι δηλαδή ο ίδιος δεν είχε ανάμειξη στις διαπραγματεύσεις· και επιπλέον, ότι είχε και επιφυλάξεις για την όλη διαδικασία.

Το ιστορικό των επιστολών έως τη δημοσίευσή τους

Η δημοσιοποίηση, από τον Μ. Πιερή, της ημερολογιακής εγγραφής του Σεφεριάδη της 11ης Μαΐου 1971 δεν ήταν η πρώτη δημόσια αναφορά στο επεισόδιο. Τον Δεκέμβριο του 1971, η Ήβη Μελεάγρου, σε δημοσίευσμά της που αναφερόταν στον θάνατο του μεγάλου ποιητή, ανέφερε ότι τον είχε συναντήσει στην Αθήνα τον Μάιο του 1971· σημείωσε μά-

λιστα ότι οι επιθέσεις της *Εστίας* και οι κατηγορίες για χαιριστική απονομή του Νόμπελ τον «πλήγωναν βαθιά»:

Δεν μιλούσε· υπόφερε [...] Όμως οι επιθέσεις επαναλαμβάνονταν και ένοιωθε ανυπεράσπιστος. Πού να μιλήση; Σε ποιον ν' απευθυνθή, να σταματήσει τις κακοήθειες. Νοιώθω οφειλή στη μνήμη του να επαναλάβω τα λόγια που μου είπε «—Πριν ακόμα φτάση το Κυπριακό στη Ζυρίχη, σε κάποιο άλλο ανάλογο σχέδιο, συζήτησα έντονα με τον κ. Αβέρωφ. Είναι έγκλημα αυτό που πάτε να κάνετε, του είπα. Έκτοτε ο κ. Αβέρωφ δεν με χαιρετά. Για τις Συμφωνίες δεν έχω καμμιά ευθύνη. Όλα είχαν συμφωνηθεί στην Ζυρίχη. Όταν πια ήρθαν για υπογραφές στο Λονδίνο όλα ήταν τελειωμένα, απέμενε η διεκπεραίωσή τους. Ήμουν ένας υπάλληλος υποχρεωμένος να εκφράσω τις απόψεις της Κυβερνήσεώς μου. Νύχτες ολόκληρες δεν έκλεισα μάτι. Περιπατούσα πάνω-κάτω· ήθελα να παραιτηθώ. Με βασάνισε πολύ. Σκέφτηκα πως η παραίτησή μου θα πρόσθετε ακόμα μια περιπλοκή στην Πατρίδα μου, χωρίς να ωφελήση σε τίποτα. Αποφάσισα να μείνω να διασώσω ό,τι μπορούσε ακόμη να διασωθή. Ήθελα να βοηθήσω τον Μακάριο· έμεινα».²⁴

Η μαρτυρία αυτή –έμμεση, από το στόμα τρίτου– δεν κάνει λόγο για υπηρεσιακή καταγραφή της διαφωνίας. Επιπλέον, περιέχει (πιθανότατα ηθελημένες) ασάφειες («πριν τη Ζυρίχη», «σε κάποιο άλλο σχέδιο»), καθώς και στοιχεία υπερβολής που εύκολα διαπιστώνονται («Έκτοτε ο κ. Αβέρωφ δεν με χαιρετά»). Είναι όμως μια μαρτυρία περίπου σύγχρονη με την ημερολογιακή εγγραφή της 11ης Μαΐου 1971 και αποδίδει την ταραχή του Σεφεριάδη μετά τις εναντίον του επιθέσεις.

24. Παρατίθεται στο Παύλου, *Σεφέρης και Κύπρος*, σσ. 274-275. Δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ το δημοσίευμα της Ήβης Μελεάγρου, στα *Κυπριακά Χρονικά* του 1971.

Η παλαιότερη ευθεία αναφορά σε υπηρεσιακή διαφωνία του Σεφεριάδη ήταν αυτή που περιεχόταν σε ανακοίνωση του Α. Ξύδη το 1979, που δημοσιεύθηκε το επόμενο έτος.²⁵ Ακολούθησε, το 1981, σχετική μνεία από τον ίδιο τον Αβέρωφ, στον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας χαμένων ευκαιριών*. Ο Αβέρωφ τόνισε ότι «τότε, προσωρινά, θέλαμε το απόρρητο να είναι απόλυτο και γι' αυτό να μην υπάρχουν σχετικά γραπτά κείμενα», αλλά πάντως απάντησε στον πρέσβη με δική του επιστολή. Και σημείωσε για το έγγραφο του πρέσβη:

Αν και το είχε γράψει μετά από μια ατελή και άκρως απόρρητη προσωπική ενημέρωση, αν και φαινόταν να παίρνει σαν δεδομένα στοιχεία που ήταν ακόμα έμβρυα ιδεών, το γράμμα του δε με είχε τότε καθόλου ξενίσει. Γι' αυτό και του είχα απαντήσει σε πάρα πολύ φιλικό τόνο. Άλλωστε, ήταν τέτοια η συνεργασία μας και η φιλία μας, και τόσο μας παραστάθηκε στην τελευταία φάση των Συμφωνιών στο Λονδίνο, ώστε δεν ήταν δυνατό να εγερθεί το παραμικρό ζήτημα. Ύστερα όμως από μερικούς μήνες, άρχισε να κυκλοφορεί, σε περιορισμένους κύκλους, η φήμη – ασφαλώς όχι με πηγή τον ίδιο – πως ο Σεφεριάδης είχε διαφωνήσει για τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, ότι είχε διατυπώσει εγγράφως τη διαφωνία του κι ότι εγώ είχα θυμώσει μαζί του. Επειδή δεν είχα κρατήσει ούτε την επιστολή του της 25ης Δεκεμβρίου 1958 ούτε αντίγραφο της απαντήσεώς μου, παρακάλεσα τότε τον Σεφέρη: Πρώτον, να μου στείλει φωτοτυπία της επιστολής του που έπρεπε να υπάρχει στο εμπιστευτικό πρωτόκολλο. Δεύτερον, να μου στείλει αντίγραφο της απαντήσεώς μου, γραμμένο με το

25. Βλ. σχετικά Αλέξανδρος Ξύδης, «Ο πολιτικός Σεφέρης», στο *Κύκλος Σεφέρη* (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1980), σσ. 105-123. Η σχετική μνεία στις σσ. 108-109.

χέρι του, ώστε να είναι βέβαιο ότι δεν την είχα γράψει εκ των υστέρων. Τρίτον, να συσχετίσει, στο εμπιστευτικό πρωτόκολλο της Πρεσβείας του, τα δύο αυτά έγγραφα. Και τα δύο, με τη μορφή που τα αναφέρω παραπάνω, βρίσκονται στο προσωπικό μου αρχείο, για να δημοσιευθούν, αν χρειαστεί.²⁶

Ο Αβέρωφ, πάντως, δεν ανέφερε τίποτε σχετικά με επιφυλάξεις του Σεφεριάδη στο σημείωμα που του επέδωσε ο πρέσβης στο Παρίσι στις 19 Δεκεμβρίου 1958. Στο Πολιτικό Αρχείο Αβέρωφ υπάρχει φωτοτυπία της σελίδας των *Νέων* που αναδημοσίευσε την αποκάλυψη της ημερολογιακής εγγραφής του Σεφεριάδη από τον Μ. Πιερρή· στη φωτοτυπία αυτή, ο Αβέρωφ σημείωσε με θαυμαστικό την περικοπή του Σεφεριάδη που έκανε λόγο για προβολή επιφυλάξεών του στις 19 Δεκεμβρίου 1958. Θα δούμε γιατί.

Το 1990, η επιμελήτρια του Ζ' τόμου του ημερολογίου του Σεφεριάδη, Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου, παρουσίασε την ακόλουθη περίληψη του υπηρεσιακού σημειώματος της 19ης Δεκεμβρίου και της επιστολής του την 25η Δεκεμβρίου 1958:

Στα έγγραφα αυτά ο Γ.Σ. αναγνώριζε το δυσκολότατο έργο της ελληνικής κυβέρνησης, διαφωνούσε όμως με την επιλογή της να κλείσει οριστικά το ζήτημα. Κατά την άποψή του, το Κυπριακό δε βρισκόταν σε φάση πρόσφορη για την επιβολή οριστικής λύσης και ενδεχόμενη υποχώρηση στις τουρκικές προτάσεις εγκυμονούσε τον κίνδυνο της μελλοντικής διχοτόμησης του νησιού. Επιπλέον, διατύπωνε τη γνώμη ότι το σχέδιο Ζορλού ήταν στην πραγματι-

26. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Ιστορία χαμένων ευκαιριών (Κυπριακό, 1950-1963)*, τόμος Β' (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1982), σσ. 166-167. Οι περιλήψεις των εγγράφων στη σ. 163. Η έμφαση από τον συγγραφέα της παρούσας μελέτης.

κότητα χειρότερο από το σχέδιο Macmillan, γιατί επέβαλε οριστικά πλέον τη «συνεταιριστική» λύση που η ελληνική πλευρά προσπαθούσε να αποτρέψει.²⁷

Δεν είπε ακριβώς αυτό ο Σεφεριάδης για το σχέδιο Μακμίλλαν, όπως έχει ήδη προκύψει από πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα έγγραφα αυτά παρέμεναν, τότε, αδημοσίευτα ήταν αναμενόμενο να αφήνει τον δρόμο ανοικτό για τη διατύπωση εικασιών, όχι πάντοτε βασισμένων σε ακλόνητα στοιχεία.

Το 2001, μετά τον αποχαρακτηρισμό των δύο επιστολών (Σεφεριάδη, 25.12.58 και Αβέρωφ, 1.1.59) από το Υπουργείο Εξωτερικών, πραγματοποιήθηκε η δημοσίευσή τους, από τον Γ. Γεωργή, στην εφημερίδα *Τα Νέα*: το βασικό επιχείρημα του συνοδευτικού κειμένου παρουσίαζε την άποψη ότι ο Σεφεριάδης «πρόγινωσε» την καταστροφή που, κατά τον συγγραφέα του κειμένου, ήταν εγγενής στις συμφωνίες του 1959.²⁸ Η δημοσίευση αυτή, ωστόσο, καθώς συνοδεύθηκε από ορισμένες κρίσεις για τον Ε. Αβέρωφ και τον Κ. Καραμανλή –π.χ. από τον ισχυρισμό ότι η κυβέρνηση «είχε αναλάβει απέναντι στα Ανάκτορα και τους Άγγλους να κλείσει το Κυπριακό» ή τον ισχυρισμό ότι ο Ε. Αβέρωφ είχε πρώτος προτείνει τη διχοτόμηση της Κύπρου το 1956–, προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Ιδρύματος Ε. Αβέρωφ, το οποίο, σε απάντησή του, σημείωσε ότι η συζήτηση των δύο ανδρών αφορούσε ζητήματα «που ήταν εύλογο να γεννά η έναρξη ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων»: ακόμη, ότι η δυσμενής πορεία του εθνικού θέματος από το 1963 και μετά οφειλόταν όχι στις συμφωνίες του 1959, αλλά, αντίθετα ακριβώς, στην απομάκρυν-

27. Σεφέρης, *Μέρες*, Ζ', σ. 307 (σημείωση).

28. Γιώργος Γεωργής, «Η δικαίωση του Γιώργου Σεφέρη: η απόρρητη αλληλογραφία για την Κύπρο», *Τα Νέα: Πρόσωπα*, 20ός αιώνας, 10 Μαρτίου 2001.

ση της ελληνικής πλευράς από αυτές.²⁹ Ακολούθησε νέο άρθρο του Γ. Γεωργή στην ίδια εφημερίδα.³⁰

Η διπλωματική αλληλογραφία Σεφεριάδη-Αβέρωφ: ορισμένες παρατηρήσεις

Στα Παραρτήματα της μελέτης αυτής δημοσιεύεται η σχετική αλληλογραφία Σεφεριάδη-Αβέρωφ. Συγκεκριμένα, η αναφορά του πρώτου με αριθμό πρωτοκόλλου 357918, καθώς και η απάντηση του υπουργού Εξωτερικών της 1ης Ιανουαρίου 1959· όπως αναφέρθηκε, δεν πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση αυτών των εγγράφων, τα οποία έχουν ήδη παρουσιαστεί στο κοινό. Είναι όμως αναγκαία η παράθεσή τους, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί ευχερέστερα να παρακολουθήσει τον σχολιασμό τους. Δημοσιεύεται, ακόμη, μία αναφορά του πρέσβη προς τον πολιτικό προϊστάμενό του, στα τέλη του Ιανουαρίου 1959, με σκέψεις του για την κατάσταση του θέματος σε αυτό το μεταγενέστερο στάδιο των διαπραγματεύσεων – μόλις λίγες ημέρες πριν από την έναρξη των εργασιών της συνδιάσκεψης της Ζυρίχης. Επίσης, παρουσιάζεται μία (επίσης δημοσιευμένη) μεταγενέστερη επιστολή του Σεφεριάδη προς τον Αβέρωφ, του καλοκαιριού 1959, σχετικά με την κυκλοφορία φημών στην Αθήνα για διαφωνία του πρέσβη με την πολιτική της κυβέρνησης· η επιστολή αυτή εμπεριέχεται στους σχετικούς φακέλους και του αρχείου Αβέρωφ και του αρχείου Σεφέρη, και επομένως κρίθηκε απαραίτητο, για λόγους τάξης, να περιληφθεί σε τούτο το βιβλίο.³¹

29. Τατιάνα Αβέρωφ-Ιωάννου, «Η καλύτερη δυνατή λύση για το Κυπριακό», *Τα Νέα: Πρόσωπα, 20ός αιώνας*, 17 Μαρτίου 2001.

30. Γιώργος Γεωργής, «Οι επιστολές για το Κυπριακό των Σεφέρη-Αβέρωφ», *Τα Νέα*, 22 Μαρτίου 2001.

31. Ο Αβέρωφ κράτησε στον ίδιο φάκελο μία ακόμη (επίσης χει-

Ασφαλώς, τούτα τα έγγραφα δεν αποτελούν το σύνολο του συναφούς υλικού. Σε πρόσφατη μελέτη του Γ. Γεωργή δημοσιεύθηκε το πρώτο υπηρεσιακό σημείωμα του Σεφεριάδη, της 19ης Δεκεμβρίου.³² Ωστόσο, είναι από όλα τα διαθέσιμα στοιχεία εμφανές ότι η κύρια ανταλλαγή η σχετική με τις γενικές κατευθύνσεις εμπεριέχεται στις δύο επιστολές (Σεφεριάδης 25.12.58 και Αβέρωφ 1.1.59).

Οι τρεις επιστολές (Σεφεριάδης 25.12.58 και 27.1.59, Αβέρωφ 1.1.59) είναι χειρόγραφες. Οι δύο επιστολές του Σεφεριάδη (25.12 και 27.1) είναι γραμμένες σε επιστολόχαρτο της πρεσβείας (η πρώτη φέρει τον αριθμό πρωτοκόλλου 357918). Η επιστολή Αβέρωφ, αντιγραμμένη από τον ίδιο τον Σεφεριάδη, ασχολείται επίσης με το μείζον θέμα της διαχείρισης του Κυπριακού. Ωστόσο, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, τελικά πρωτοκολλήθηκε και αυτή, με αίτημα του Αβέρωφ.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανταλλαγή επιστολών Σεφεριάδη-Αβέρωφ στα τέλη του 1958 δεν αποτέλεσε ένα μεμονωμένο περιστατικό, ξεκομμένο από τη γενικότερη αλληλογραφία της πρεσβείας Λονδίνου. Αντίθετα, υπήρξε τμήμα μιας ιδιαίτερης διαδικασίας η οποία ακολουθούνταν από το 1957 και στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά από τον Σεφεριάδη στην επιστολή του της 19ης Ιουλίου 1959, που δημοσιεύεται στα Παραρτήματα. Πράγματι, αμέσως μετά τη διαπίστευσή του στο Λονδίνο, ο Σεφεριάδης είχε επιμείνει ότι «δεν είναι δυνατόν να έχωμεν εμπιστοσύνη εις τους εν χρήσει κώδικας [...] το μόνον ασφαλές μέσον είναι ο ειδικός ταχυδρόμος».³³ Από την πλευρά του, ο

ρόγραφο) επιστολή του Σεφεριάδη του Φεβρουαρίου 1958, στην οποία γίνεται αναφορά πιο κάτω (κεφάλαιο Ι).

32. Γεωργής, *Σεφέρης-Αβέρωφ*, σσ. 174-176.

33. ΠΑΕΑ, Φ. 106, Σεφεριάδης προς Αβέρωφ, άκρως απόρρητος, 4 Αυγούστου 1957.

υπουργός Εξωτερικών είχε ζητήσει από τον πρέσβη, ήδη από τον Ιούλιο του 1957, να κρυπτογραφεί ο ίδιος τα τηλεγραφήματά του και σε επείγουσες περιπτώσεις να αναφέρει «διά αεροπορικού ταχυδρομείου, ίσως ιδιοχείρως», ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος διαρροής, φαινόμενο που είχε ήδη έως τότε συχνά παρατηρηθεί, με επιζήμιες επιπτώσεις για το εθνικό θέμα. Κατόπιν τούτου, ο Σεφεριάδης εγκαινίασε αυτόν τον τρόπο της προσωπικής επικοινωνίας: οι επιστολές της ιδιαίτερης αυτής διαδικασίας ήταν χειρόγραφες ή δακτυλογραφούνταν προσωπικά από τον πρέσβη. Για τούτο, άλλωστε, στην εκτενή διπλωματική αλληλογραφία Σεφεριάδη-Αβέρωφ της περιόδου 1957-58, εάν κάνει κάποιος τον κόπο να την ψάξει, υπάρχουν τόσο πολλές αναφορές (συχνά χειρόγραφες), που αποστέλλονταν με τον διπλωματικό σάκο, στις οποίες αναλύονται εκτενώς ζητήματα που δεν θίγονταν (ή απλώς αναφέρονταν) στα υπηρεσιακά τηλεγραφήματα.

Η λεπτομέρεια αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική, αφού καταδεικνύει ότι τον Δεκέμβριο του 1958, ο Σεφεριάδης, απευθύνοντας την επιστολή στον Αβέρωφ, δεν ενήργησε εκτός του πλαισίου της συνήθους υπηρεσιακής αλληλογραφίας, αλλά χρησιμοποίησε μια ειδική μεν, αλλά ήδη θεσμοθετημένη από καιρό διαδικασία. Πρόκειται δηλαδή για μια επιστολή/αναφορά που εντάσσεται στην ομαλή ροή της υπηρεσιακής αλληλογραφίας.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει πράγματι μία σημαντική διαφορά σε σύγκριση με τις άλλες αντίστοιχες επιστολές του Σεφεριάδη το 1957-59: αυτή της 25ης Δεκεμβρίου 1958 φέρει αριθμό πρωτοκόλλου, ενώ οι άλλες όχι (απλώς φέρουν συχνά τον χαρακτηρισμό «αυστηρώς απόρρητος» ή «άκρως απόρρητος»). Η αναγραφή αριθμού πρωτοκόλλου αναφέρεται από τον Σεφεριάδη στην εγγραφή του ημερολογίου του το 1971 ως παράγοντας που ενόχλησε τον Αβέρωφ· και πράγματι, είναι σαφές ότι αυτό το στοιχείο –και

όχι η ίδια η έκφραση των απόψεων του Σεφεριάδη– τάραξε τον Αβέρωφ. Επειδή με την αναγραφή αριθμού πρωτοκόλλου ο Σεφεριάδης έδειχνε ότι καταχώριζε τη διαφωνία του (πιθανόν για μελλοντική «χρήση» της), καθιστούσε την επιστολή αντικείμενο χειρισμού από υπαλλήλους της πρεσβείας (άρα πιθανής διαρροής) και ετοιμαζόταν να αποστασιοποιηθεί από την κυβέρνηση σε μια πολύ κρίσιμη ώρα. Με άλλα λόγια, ο Αβέρωφ θεώρησε ότι επρόκειτο για ενέργεια μεγάλης κακοπιστίας του Σεφεριάδη και –κυριολεκτικά– για μαχαίρωμα στην πλάτη. Δεν ενοχλήθηκε ο Αβέρωφ για την έκφραση της διαφωνίας καθαυτής· και άλλες φορές είχαν υπάρξει διαφωνίες επί μειζόνων θεμάτων (κάτι το απολύτως αναμενόμενο και φυσικό για ένα Υπουργείο Εξωτερικών), και ο Αβέρωφ δεν είχε αντιδράσει με τέτοια ένταση. Ενοχλήθηκε όμως για τον τρόπο έκφρασης της διαφωνίας – που άφηνε, τουλάχιστον στη δική του αντίληψη, υποψίες για μια προσωπική προδοσία από τον Σεφεριάδη.³⁴

Είναι πραγματικά περίεργο το ότι, σε αυτό τον ποταμό μελάνης που έχει ρεύσει για την επιστολή του Σεφεριάδη της 25.12, δεν έχει επισημανθεί η διαφοροποίησή της από τις αντίστοιχες προγενέστερες, που δεν είχαν αριθμό πρωτοκόλλου. Ούτε και ήταν άγνωστες αυτές οι άλλες επιστολές του Σεφεριάδη: είχαν, οι περισσότερες, μνημονευθεί στα έργα του Στ. Ξύδη από το 1967 και το 1973, αλλά απλώς αγνοήθηκαν.

Σχετικά, πάντως, με τον αριθμό πρωτοκόλλου και την επίσημη καταχώριση της επιστολής στο αρχείο της πρε-

34. Και ο βιογράφος του Σεφέρη αναφέρει πως τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ο Αβέρωφ εξέλαβε την αντίθεση του πρέσβη ως μια «προσωπική προδοσία». Βλ. Beaton, *Waiting for the Angel*, σ. 364. Στο βιβλίο αυτό επισημαίνεται ότι την αίσθηση αυτή του Αβέρωφ δημιουργούσε όχι η έκφραση διαφορετικής άποψης, αλλά ο αριθμός πρωτοκόλλου.

σβείας, υπάρχει και ένα άλλο ζήτημα, που δεν είναι έλασσον. Στην επιστολή του της 19ης Ιουλίου 1959, όταν η παρεξήγηση μεταξύ των δύο ανδρών αναβίωσε, ο Σεφεριάδης κάνει λόγο για την απαίτηση του Αβέρωφ να κατατεθεί και η δική του απάντηση στον φάκελο της πρεσβείας που είχε ανοίξει ο Σεφεριάδης και όπου είχε καταθέσει τη δική του επιστολή. Ο Αβέρωφ ρώτησε μέσω του συμβούλου της πρεσβείας Μιλτιάδη Δελιβάνη³⁵ εάν η δική του απάντηση είχε καταχωρηθεί στον φάκελο της πρεσβείας, και εάν όχι, «διατί εσχηματίσθη (φάκελος) υπό μορφήν μονολόγου, ενώ ο μονόλογος είχε εξελιχθή εις διάλογον». Σε τούτο απάντησε ο Σεφεριάδης:

«Διατί η μορφή μονολόγου...» Διότι εις τας απαντήσεις σας εδώσατε προσωπικόν και οικείον χαρακτήρα και, ζυγίζων το πράγμα με όλην την δυνατήν καλήν πίστιν έκρινα ότι η επιθυμία σας ήτο να μην κατατεθούν εις τον φάκελον. Εάν όμως κακώς συνεπέρανα και το επιθυμείτε θά τας καταθέσω [βλ. Παραρτήματα].

Με άλλα λόγια, γίνεται σαφές ότι ο Σεφεριάδης όχι μόνον έβαλε αριθμό πρωτοκόλλου, παραβιάζοντας έτσι την πρακτική της επικοινωνίας του με τον υπουργό του, αλλά και ότι κατέθεσε στον σχετικό φάκελο μόνον τη δική του επιστολή, αφήνοντας εκτός την απάντηση του υπουργού, και αλλοιώνοντας στην πράξη την αλληλογραφία.

Ως προς το περιεχόμενό τους, οι δύο βασικές επιστολές (Σεφέρης, 25.12 και Αβέρωφ, 1.1) εμπεριέχουν την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ του πρέσβη και του υπουργού για το συγκεκριμένο ζήτημα της «στρατηγικής» κατεύθυνσης

35. Μιλτιάδης Δελιβάνης, παλαιότερα (1956-58) διευθυντής του ιδιαίτερου γραφείου του Αβέρωφ και ήδη (από το 1958) σύμβουλος της πρεσβείας Λονδίνου· μετέπειτα, από το 1962, πρέσβης της Ελλάδας στην Κύπρο.

που ανέκυπτε κατά τη διενέργεια των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων. Κατά τούτο, πρόκειται για σημαντικές πρωτογενείς πηγές, που αποδίδουν τον προβληματισμό ενώπιον μιας επιλογής μείζονος σημασίας για το μέλλον του έθνους. Επειδή ακριβώς η συζήτηση Σεφεριάδη-Αβέρωφ αφορούσε τη γενική κατεύθυνση του Κυπριακού, τις «στρατηγικού» χαρακτήρα αποφάσεις που σχετίζονταν με την ελληνοτουρκική διαπραγματεύση του 1958-59 και την κυπριακή ανεξαρτησία, είναι αναγκαία η διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων, επικεντρωμένων στην ενασχόληση του Σεφεριάδη με το Κυπριακό και ικανών να θέσουν τον ρόλο του στην προσήκουσα ιστορική προοπτική: είναι, επιπρόσθετα, χρήσιμο να γίνει αναφορά και στην προγενέστερη πορεία του ζητήματος και την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής.³⁶ Δεν πρέπει να λησμονείται ότι στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται κείμενα δύο προσώπων που έχουν παλαιά υπηρεσιακή και προσωπική επικοινωνία, σωρευμένες εμπειρίες και αναμνήσεις από τρία περίπου χρόνια (1956-58) ενασχόλησης με το Κυπριακό και συνε-

36. Στη μελέτη αυτή, οι αναφορές στην πορεία του Κυπριακού το 1955-59 είναι συνεχείς, και, για να αποφευχθούν διαδοχικές παραπομπές στα ίδια έργα, αναφέρονται σε μία γενική σημείωση εδώ. Evanthis Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus, 1955-59* (Minneapolis: Minnesota Mediterranean and East European Monographs, 1997). για την ελληνική πολιτική, του ίδιου, «Η τελευταία περίοδος της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΣΤ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), σσ. 430-463. Εξαιρετικά σημαντικές πληροφορίες και στο Stephen G. Xydis, *Cyprus: Conflict and Conciliation, 1954-1958* (Columbus, Ohio: Ohio State University Press, 1967). Ακόμη, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει σε εξαιρετική μελέτη από τη βρετανική πλευρά, επικεντρωμένη στη βρετανική πολιτική ως προς τον ένοπλο αγώνα: Robert Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954-1959* (Oxford: Clarendon Press, 1998). Τέλος, για την περίοδο πριν από την έναρξη του ένοπλου αγώνα, βλ. Ioannis D. Stefanidis, *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism*

πώς έχουν ήδη πολλές φορές ανταλλάξει απόψεις, με αποτέλεσμα να μη χρειάζεται να υπενθυμίσουν ο ένας στον άλλο γεγονότα ή να επαναλάβουν κρίσεις που συγκροτούσαν το υπόβαθρο της πολιτικής αντίληψης της ελληνικής πλευράς για το ζήτημα. Είναι πεποίθηση του γράφοντος ότι, χωρίς τη συστηματική εξέταση αφ' ενός της πορείας του Κυπριακού και αφ' ετέρου της συμβολής του ίδιου του Σεφεριάδη στη μείζονα αυτή προσπάθεια της ελληνικής διπλωματίας, η μελέτη των παρατιθέμενων εδώ εγγράφων δεν θα είναι μόνον αποσπασματική, αλλά και θα κινδυνεύσει να οδηγήσει σε συμπεράσματα ελλιπή.

and the Making of the Cyprus Problem (London: Hurst, 1999). Είναι περιττό να σημειωθεί ότι η μικρή αυτή βιβλιογραφία δεν εξαντλεί το θέμα· είναι όμως δυνατόν να καλύψει την ενδεχόμενη ανάγκη του αναγνώστη για πρόσθετη μελέτη.